

Hofman-ramen uit de Rijkscollectie vinden een nieuw thuis

Geertje Huisman

Nog steeds kom je overal in Nederland glas-in-loodramen en keramische tegeltableaus tegen uit de vele ambachtelijke glazeniersateliers en keramische bedrijven die in de eerste helft van de twintigste eeuw tot bloei kwamen. De monumentale gemeenschapskunst kende in deze periode een snelle ontwikkeling, en de Haagse sierkunstenaar Pieter Hofman (1885-1965) groeide in deze ontwikkeling mee. In de periode 1925-1965 ontwierp hij glasramen voor verschillende openbare en bedrijfsgebouwen en kerken.

Veel gebouwen uit de eerste helft van de twintigste eeuw en uit de wederopbouwperiode in de jaren vijftig en zestig naderen het einde van hun functionele levensduur. In een aantal gevallen leidt dit tot afbraak, maar soms krijgt het gebouw een monumentenstatus en wordt er een andere functie voor gevonden. Zo kan het gebeuren dat glasramen uit de oorspronkelijke locaties worden weggenomen en in de Rijkscollectie terechtkomen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft zo'n driehonderd ramen in beheer,¹ deels verworven op bovengeschreven manier, maar ook door aankopen en via de Beeldende Kunstenaars Regeling. Soms krijgt

een uitgenomen raam opnieuw een plek, zoals de ramen uit het voormalige gebouw van het Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie (PTT) aan de Kortenaerkade in Den Haag. Twee ramen naar ontwerp van Hofman zagen opnieuw het licht toen het pand Kortenaerkade 11 in Den Haag in de periode 2009-2010 werd verbouwd.

Achtergrond Hofman

Pieter Hofman heeft veel glasramen voor gebouwen in Den Haag ontworpen. Aanvankelijk was hij werkzaam als ambtenaar bij het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW). In zijn vrije tijd nam hij tekenlessen en studeerde hij enige tijd aan de Koninklijke Academie van Beeldende kunsten. Naast zijn ambtelijke werkzaamheden bekwaamde Hofman zich in tekenen, schilderen en etsen, ontplooidde zich op het gebied van de toneelkunst en ontwikkelde hij zich tot sierkun-

Detail met signatuur op een paneel van het raam R11722. De signatuur is bij het passend maken van het raam weggeval-

len.
Geertje Huisman en Henk van Kooy voor raam Verkeer door de aether na plaatsing september 2010

Pieter Hofman, glas-in-loodraam Verkeer door de aether, 1958, Glasatelier de Lint Delft, h: 360 x b: 275 cm, R11722

Detail Verkeer in de middeleeuwen

stenaar.² In zijn grafische oeuvre, bestaande uit boekbanden, affiches en (post)zegels, is te zien dat hij daarbij de heersende stijlontwikkelingen volgde. Waar Hofman aanvankelijk nog onder invloed van de art nouveau stond, maakte de vloeiende lijnvoering al snel plaats voor gestileerde ontwerpen in de

trant van de Amsterdamse School, art deco en nieuwe zakelijkheid. Die tendens is ook terug te zien in zijn monumentale werk. In de glasramen zijn bovendien kubistische en futuristische elementen te herkennen.

Hofman kreeg bekendheid door zijn ontwerpen uit 1925 voor de ramen op het derde bordes van de nieuwe vestiging van de Bijenkorf in Den Haag. De ramen zijn een verbeelding van de technische, kunstzinnige en menselijke vooruitgang in het dagelijkse

Pieter Hofman, glas-in-loodraam Briefverkeer in de middeleeuwen, 1958, Glasatelier de Lint Delft, h: 360 x b: 275 cm, R13576

Monogram van Pieter Hofman

leven. De ontwerpen tonen invloeden uit de art deco en het kubisme. Ook de thema's die Hofman in andere opdrachten verbeeldde werden afgestemd op de bestemming van de ramen en de functie van het gebouw of de firma waarvoor ze werden gemaakt. Dat betekende dat zijn ontwerpen in hoofdzaak figuratief waren. Daarnaast ontleende hij zijn thema's aan de geschiedenis, mythologie of de Bijbel.

Ramen PTT-complex

De opdracht voor de glas-in-loodramen in het kantoor van de PTT kreeg Hofman in 1953.³ Zijn baan als ambtenaar lag toen al ver achter hem; ten gevolge van de economische crisis was hij in 1933 ontslagen. In 1953 had hij dertig jaar ervaring als glazenier en was hij een bekend en gewaardeerd kunstenaar in het Haagse circuit. Ook voor de PTT was Hofman geen onbekende. In 1921 en 1932 zond hij ontwerpen in voor prijsvragen die de PTT had uitgeschreven voor

Detail Briefverkeer in
de middeleeuwen met
monogram Hofman

Detail Briefverkeer in
de middeleeuwen

zegels en postzegels. In 1929 maakte hij ontwerpen voor briefpapier voor het hoofdbestuur en in de jaren veertig ontwierp hij een gelukstelegram. Hofman kende de omgeving van het PTT-complex goed; hij ging in de De Ruyterstraat naar de Nutsschool.⁴

Het PTT-complex heeft een interessante bouwgeschiedenis die voor dit verhaal relevant is omdat de ramen niet op de oorspronkelijke plek konden worden herplaatst, maar wel op een andere locatie binnen het vroegere PTT-hoofdkantoor. Er ging het nodige onderzoek aan vooraf voordat duidelijk werd hoe één en ander precies in elkaar zat, want aanvankelijk was alleen bekend dat de ramen afkomstig waren uit het PTT-complex aan de Kortenaerkade en dat deze in 1995 waren overgedragen aan het Rijk, maar niet uit welk gebouw. Bij de overdracht waren geen inhoudelijke documenten gevoegd. Omdat aan het begin van de twintigste eeuw het aantal personeelsleden in het hoofdbestuur

stuursgebouw van de PTT in Den Haag enorm was toegenomen, ontstond het plan om alle afdelingen samen te brengen in een nieuw gebouw. Dit werden twee monumentale panden aan de Kortenaerkade 11 en 12 (respectievelijk Gebouw A en Gebouw B).⁵ Gebouw A werd in 1920 in gebruik genomen en Gebouw B in 1923. De PTT bleef flink groeien en er vond uitbreiding plaats richting de De Ruyterstraat (Gebouw C, 1953), de Bazarlaan en de Zeestraat.⁶ In 1985 verliet de PTT de panden en verhuisde naar nieuwbouw aan de prinses Beatrixlaan in Voorburg. Gebouw C werd in die tijd afgebroken. De gebouwen aan de Kortenaerkade werden in 1993 eigendom van de Nederlandse organisatie voor internationale samenwerking in het hoger Onderwijs (Nuffic, Gebouw A) en het Institute of Social Studies (ISS, Gebouw B) en werden tot Rijksmonument verklaard.

Herplaatsing

De bouwcoördinator van de Nuffic hoorde

over de verblijfplaats van de ramen bij het Rijk na een lezing van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed waarin de ramen de revue passeerden. Hij nam contact op met de Rijksdienst en liet weten interesse te hebben in de ramen.⁷ Het pand werd verbouwd en de Nuffic wilde de ramen terugplaatsen. Een eerste rondgang door de panden aan de Kortenaerkade wees uit dat de Hofman-ramen van de Rijksdienst niet in de trappenhuisen van Kortenaerkade 11 en 12 gezeten konden hebben. De afmetingen en de stijl van de ramen kwamen namelijk niet overeen met de architectuur van Gebouw A en B. De Nieuwe Haagse Courant van 2 september 1958 gaf uitsluitsel; de Hofman-ramen bleken afkomstig uit de vleugel die in de jaren vijftig was toegevoegd aan het PTT-complex, Gebouw C.⁸ Deze vleugel werd in 1953 voltooid en de ramen volgden vijf jaar later. Naar aanleiding van de oplevering van de ramen in het pand aan de De Ruyterstraat stond in de krant te lezen: 'De twee kunst-

Detail Verkeer door
de aether

Detail Verkeer door
de aether

werken, respectievelijk geplaatst in het hoogste en laagste gedeelte van de glaswand van het trappenhuis geven symbolische voorstellingen van het verkeer tussen mensen. "*Het briefverkeer in de middeleeuwen*" geeft in fraai harmonisch geplaatste figuren een beeld van hoe monniken, troubadours, ruiters en voetknechten brieven van en naar kastelen en kloosters brachten. Tegenover de naturalistische weergave van dit raam staat de wat modernere opzet van het tweede raam; "*Het verkeer door de Aether*". Om de figuur, die het radiocontact verzinnebeeldt zijn vertegenwoordigers van de vijf verschillende rassen gegroepeerd.⁹

Terugplaatsen op de oorspronkelijke plek was dus niet meer mogelijk, maar vanwege de verbintenis met het PTT-complex en de thematiek van de ramen werden ze toch geschikt geacht voor plaatsing in het voormalige PTT-gebouw. De eigenaar van het pand (Nuffic), de architect die de renovatie vormgaf (archi-

Restaurator Henk van Kooy, Glazeniersatelier
Henk van Kooy
Rotterdam, 2 september
2010

tectenbureau Filip Mens) en de Rijksdienst waren van mening dat de Hofman-ramen in het pand op de Kortenaerkade 11 second best op hun plek zijn.

Thematiek

De missie van de Nuffic sluit goed aan bij de thematiek van de ramen. Het internationale karakter van de Nederlandse organisatie voor internationale samenwerking in het hoger onderwijs wordt fraai belicht in het raam *Verkeer door de Aether*. Hofman heeft in zijn ontwerp een centrale figuur geplaatst ter verbeelding van het radiocontact, met daaromheen vertegenwoordigers van verschillende etnische groeperingen. In het tweede raam, *Briefverkeer in de Middeleeuwen*, zijn reizende troubadours, ruiters en voetknechten afgebeeld. Hier is een parallel te trekken met de vele studenten die dankzij de Nuffic de

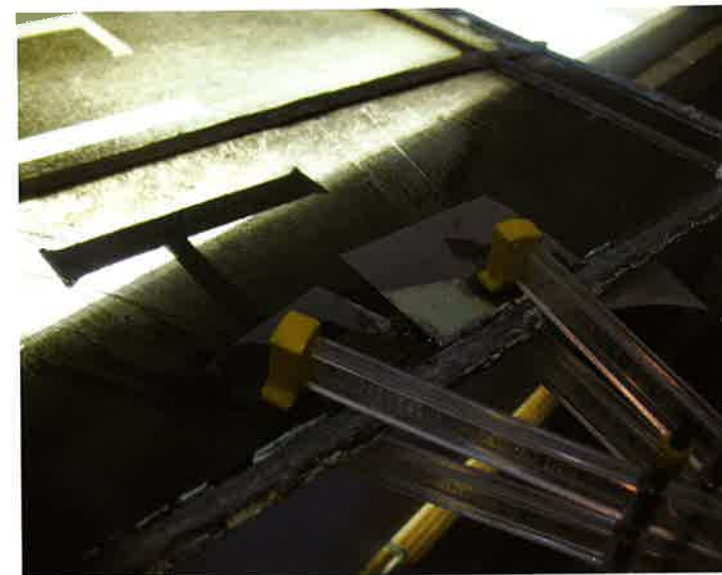
mogelijkheid hebben om naar het buitenland af te reizen om hier te studeren.

Hofman groepeerde de figuren in een kring rond en boven elkaar waardoor ze in de lucht lijken te zweven. Achtergrond, horizon en ondergrond ontbreken. De tafereelen lijken geïnspireerd door sprookjesboeken en middeleeuwse romans, zoals *De vier Heemskinderen* en *Karel ende Elegast*, waarvoor Hofman de kaften had ontworpen. *De Nieuwe Haagsche Courant* omschreef het als volgt: 'Op de eerste verdieping maakte hij een grootse compositie met als titel "*Het briefverkeer in de Middeleeuwen*". Hoewel gebonden aan de historische figuren en de historische juistheid heeft Hofman toch een los effect kunnen bereiken, een compositie die volkomen in het vlak staat. Men vindt er in heldere tinten als purper, goud en diep-

blauw een ridder die een brief dicteert, de koerier die de brief overbrengt, de monniken die (met een kerk als achtergrond) een kerkelijke brief overbrengen en ook een troubadour die in een luchtige beweging in de ene hand de brief houdt. Van al die figuren heeft Hofman als het ware één gesloten compositie gemaakt.' En over het raam *Verkeer door de Aether* schrijft de krant:

'Op de achtste verdieping gaf Pieter Hofman een volkomen vrije fantasie van "*Het verkeer door de aether*", zoals de titel luidt. Hier heeft hij een werveling als van aethergolven bereikt, lichter en transparanter dan het andere raam. Met enkele levensgrote figuren schiep hij een bijzonder fraaie symboliek. Uitgaande van de middelste figuur die als het ware het bindende element in het aetherverkeer uitbeeldt, heeft de glazenier de vier rassen in een losse beweging getypeerd. Links het blanke ras met het blauwe paard, boven het gele ras met de lotusbloem, rechts het bruine ras met de cactus. In deze compositie ziet men als het ware een grote cirkelende beweging, die het onderwerp symboliseert. Het zijn twee aantrekkelijke en kundige en artistieke ramen van de bekende glazenier Hofman geworden.'

Hofman heeft deze opzet, waarbij een figuratieve afbeelding geplaatst is in een leeg veld van blank glas, in diverse Haagse kantoren en overheidsgebouwen toegepast. Voor het eerst deed hij dit in 1937 in het gebouw van de Pensioenraad in Den Haag, in 1933 en 1959 bij de vele ramen voor het trappenhuis van de Octrooiraad en ook in 1949 in het traphalraam van het gebouw van BPM/Koninklijke Shellgroep. Opvallend is dat Hofman deze opbouw van zwevende figuren met daaromheen flink veel transparant glas veel in trappenhuisen heeft gebruikt. Een goed voorbeeld van 'vorm volgt functie' zou je kunnen zeggen, want het kwam de toetreding van licht in de trappenhuisen zeker ten goede. De iconografie van de ramen in het PTT-complex was - zoals eerder is omschreven - nauw verbonden met de functie van de PTT, maar het thema met de moderne telecommunicatietechnieken is door Hofman ook uitgebeeld in de ramen voor de Octrooiraad te Den Haag.

Uitvoering

In de loop van de jaren heeft Hofman met verschillende ateliers samengewerkt voor de uitvoering van zijn ramen. Het eerste door hem ontworpen glas-in-loodraam voor de Bijenkorf, werd in 1925 vervaardigd bij Glasatelier Bogtman in Haarlem. Hofman's tweede raam, voor de Rijks Hogere Burgerschool in Harlingen, werd in 1928 uitgevoerd door Glasatelier De Nieuwe Honsel in Den Haag. Daar ontmoette Hofman de glazenier Wim Wagemans en tussen hen ontstond een nauwe samenwerking. Voor zover bekend zijn vanaf 1928 alle glasramen van Hofman uitgevoerd bij Glasatelier De Lint in Delft, onder leiding van Hofman's assistent Wagemans die naar het atelier in Delft was overgestapt. Daar zijn in 1958 ook de ramen voor het PTT-complex in Den Haag tot stand gekomen.⁹

De oppervlakte van de raampartij voor de PTT beslaat in totaal negentig vierkante meter. De ramen zijn gemaakt van helder en gekleurd glas waarop grisaille is aangebracht. Grisaille is een papje van glaspoeder met metaaloxides dat vermengd met water en spiritus op het glas wordt aangebracht en waarin getekend wordt met bijvoorbeeld een scherp voorwerp. Ook kan er schaduwwerking mee bereikt worden door delen met een kwast weg te vegen. Daarna wordt de grisaille in de oven ingesmolten, ofwel 'gebrand', van-

Verlijmen van de breuken
tijdens de restauratie

daar de benaming 'gebrandschilderd glas'. Uit de wijze waarop de detaillering in de grisaille is aangebracht is Hofman's achtergrond als tekenaar af te lezen. Hofman beheerste de grisailletechniek goed. Hij paste het niet toe om de transparantie weg te nemen, maar om op een subtiele wijze te variëren met licht en kleur en hij benutte zodoende op expressieve wijze zijn vaardigheden als illustrator. Onder de afbeelding bracht Hofman op fraaie wijze de titel in woorden op het glas aan, waarbij de letters afwisselend in de grisaille uitgespaard dan wel ingevuld werden. Hofman signeerde zijn ramen met Fecit P.A.H. Hofman, Pieter A.H. Hofman, of met een verticaal monogram (PH). Bij de PTT-ramen is dit te zien onder het paard op raam R13157-E2 en onder de voet van raam R11722-E1.

'Ik restaureer zonder het verleden weg te moffelen'

Geschikte plek

Voor de herplaatsing van de Hofman-ramen is in het gebouw van de Nuffic gezocht naar een geschikte, zichtbare en lichtdoorlatende plek omdat de ramen niet in een trapenhuis of een andere plek in de buitengevel inpasbaar waren. De architect maakte daarom twee wanden geschikt bij de entree. Het raam *Briefverkeer in de middeleeuwen* kreeg een plek bij de ingangspartij in de hal waarbij aan de linkerkant een vergaderzaal van glazen wanden kon worden voorzien en Verkeer door de aether kreeg een plek aan de rechterkant van de entree in een glazen wand die fungeert als afscheiding tussen de hal en de receptie. Om de ramen passend te maken zijn aan beide zijden van de figuratieve voorstelling stroken transparant glas weggelaten.

Restauratie

Vervolgens is in nauw overleg met Glasatelier Henk van Kooy (Rotterdam) een restauratieplan tot stand gekomen waarbij voorop stond dat de ramen zo terughoudend mogelijk zouden worden hersteld. Dat kon mede omdat de ramen niet aan de buitenlucht

en weersinvloeden zouden worden blootgesteld.

Van Kooy bracht het zelf als volgt onder woorden: 'Ik restaureer zonder het verleden weg te moffelen. Grof restaureren daar doe ik niet aan. Ik hou in ere hoe het raam gemaakt is met behoud van het origineel. Ik verlood niet opnieuw. Alleen te grote wonden worden geheeld. Oude restauraties die het totaalbeeld storen, die heel ik om een rustig beeld te krijgen'.¹⁰ Hij doelt daarbij op stukken glas die ooit zijn vervangen en die knullig waren ingezet. Dergelijke stukken zouden detoneren bij de rest vanwege de kleur en afwerking en zijn daarom vervangen. Andere stukken, die bij de uitname beschadigd waren, werden zorgvuldig gelijmd en geretoucheerd om wat origineel was zoveel moge-

lijk te behouden. 'Als het mooi gebroken was heb ik het verlijmd, losse stukken zijn gefixeerd; ik heb de ramen weer hanteerbaar gemaakt. Breuken in het soldeerwerk bij het lood zijn verstevigd en zo bijgewerkt dat ze niet opvallen. Verfspatten die in de loop van de tijd op het glas zijn gekomen, zijn niet in alle gevallen weggehaald wanneer daardoor het risico bestond dat er beschadigingen op het glas zouden ontstaan.'

De door vuil mat geworden ramen zijn schoongemaakt en laten weer licht door. Weliswaar niet het buitenlicht, zoals oorspronkelijk de bedoeling was, maar ze zijn nu, sinds de renovatie in september 2010 is afgerond, wel van twee kanten te zien. Na de restauratie werden de panelen in een metalen frame gevat dat naar een ontwerp van de architect door de aannemer is uitgevoerd. De panelen zijn afzonderlijk in het frame gemonteerd en zonodig individueel demonteerbaar.

Doordat de PTT-ramen opnieuw een thuis hebben gevonden is recht gedaan aan de oorspronkelijke functie van de ramen. Door de zichtbaarheid en door de missie van de

Nuffic hebben de ramen opnieuw betekenis gekregen. Wie de kans krijgt kan het gebouw aan de Kortenaerkade binnenlopen om de glasramen te bewonderen.

Uit dit voorbeeld blijkt hoe belangrijk het is dat collecties worden onderzocht en toegankelijk gemaakt. Dit komt de collectiemobiliteit en de kans op herplaatsing ten goede. Diverse Nederlandse musea beheren glas-in-loodramen. Bij een inventarisatieronde in 2009 onder vijftig musea kreeg de Rijksdienst gegevens van ongeveer tweeduizend ramen aangeleverd. Dat lijkt heel wat, maar gebleken is dat veel musea hun glasramen nog niet helemaal in kaart hebben gebracht en dat fotomateriaal mondjesmaat beschikbaar is. Hier ligt nog een schone taak. Deze inventarisatiegegevens zijn als referentie van belang bij culturele waardebeoordelingen van glas-in-loodramen. Aan de beoordeling of objecten binnen een collectie gerestaureerd, bewaard of afgestoten worden gaat onderzoek en een culturele waardering vooraf, vaak in de vorm van een zogenaamde waardestelling. Het expliciteren van waarde blijkt van belang bij het maken van weloverwogen beslissingen en het creëren van draagvlak voor behoud. De Rijksdienst is binnen het onderzoeksprogramma Waarde en Waardering bezig met het ontwikkelen van een methodiek om roerend erfgoed te waarborgen. Voor al het onderzoek binnen het

programma geldt dat het zal worden verricht aan de hand van casestudies. Ook een aantal glas-in-loodramen van de Rijksdienst zullen als cases dienen. Afgelopen jaar is daartoe al kunsthistorisch vooronderzoek verricht dat als basis zal dienen bij het uitwerken van een aantal specifieke cases.¹¹ Hieraan zal in een toekomstig artikel aandacht worden besteed.

Montage op locatie,
Nuffic, Kortenaerkade
11, Den Haag, september 2010

Noten

- 1 Per 1 januari 2011 is het Instituut Collectie Nederland ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Alle expertise op het gebied van roerend en onroerend erfgoed is zo gebundeld in één erfgoedinstituut.
2 P. van Dam 1996, 9-16; C. Hoogveld (red.) 1986, 254-255
- 3 'Finishing Touch voor PTT-gebouw', *Haagsche Courant*, 28.8.1958
- 4 Als kind was hij al een getalenteerd tekenaar. Bij het verlaten van de lagere school ontving hij een tekenprijs; de opmaat voor zijn artistieke carrière.
- 5 Naar ontwerpen die onder leiding van rijksbouwmeester D.E.C. Knuttel (1857-1926) werden uitgewerkt door M.J. Granpré Molière (1883-1972), G.C. Bremer (1880-1949) en J. Crouwel (1885-1962). Deze gebouwen bevinden zich aan de Kortenaerkade 11 en 12. Gebouw C (1952) bevond zich aan de

- Ruyterstraat en Gebouw D aan de Zeestraat 5. Zie hiervoor K. van Gulik, Kortenaerkade 11 en 12, van directiekantoor tot internationaal onderwijsinstituut, Den Haag 1993 pp. 5-8
- 6 Zoals genoemd in de notariële acte 'Verdeling Kortenaerkade 11 en 12' d.d. 15 november 1995, betrof Gebouw C het perceel Bazarlaan 2-4-8/De Ruyterstraat 1-5-7.
- 7 Op 9 december 2009 gaf drs. Geertje Huisman (onderzoeker Sector Roerend Erfgoed/conservator Sector Kunstcollecties bij de RCE) de lezing 'Een kennismaking met de glas-in-loodcollectie van het ICN. Glasramen in beweging' en toonde glasramen uit de collectie met een Haagse achtergrond, waaronder die van Pieter Hofman. Iemand in de zaal tipte de Nuffic, waarna tot actie werd overgegaan.
- 8 De krant verhaalde dat de ramen in 1958 in de

- bijgebouwde vleugel geplaatst waren van het hoofdkantoor der Posterijen dat uitkwam aan de De Ruyterstraat in Den Haag. 'Briefverkeer in glas en lood', *Nieuwe Haagsche Courant*, 2.9.1958
- 9 P. van Dam 1996, 55-57
- 10 Gesprek Geertje Huisman en Egberdien van der Torre met Henk van Kooy in diens atelier in Delfshaven, Rotterdam d.d. 2 september 2010. Zie Youtube filmpje op internet, te vinden onder 'Herplaatsing van ramen Pieter Hofman in Nuffic gebouw'.
- 11 Dit onderzoek is in de vorm van een stage verricht door Laura Plezier, student Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden.

vormen ^{uit} vuur

Nederlandse vereniging van vrienden van ceramiek en glas

Keramiek en glas in
de twintigste-eeuwse architectuur

Hofman-ramen uit de Rijkscollectie

Puzzelen met tegels

Het bouwaardewerk van Willem C. Brouwer

vormen ^{uit} vuur

214 2011/3

- 2 **Keramiek en glas in de twintigste-eeuwse architectuur**
Rob Driessen
- 10 **'Symbolisering, abstraheering en synthetisering...'**
Het bouwaardewerk van Willem C. Brouwer
Erik Koopman
- 24 **Vergeten Kunst**
Monumentale wandkunst in Nederland 1945-1965
Birte Abraham
- 30 **Hofman-ramen uit de Rijkscollectie vinden een nieuw thuis**
Geertje Huisman
- 40 **Puzzelen met tegels**
Het art nouveau interieur van de Bonte Koe
Marianne Heslenfeld
- 52 *Boekbesprekingen / Signalement / English summaries / Literatuur*